

WETENSCHAP, POLITIEK, NATIONAAL-SOCIALISME De cultuurpolitiek van het Duits militair bezettingsbestuur in België, 1940-1944

MARNIX BEYEN *

OVER DE CULTUURPOLITIEKE VERANTWOORDELIJEN VAN HET MILITAIRE BEZETTINGSBESTUUR IN BELGIË – EN VOORAL OVER DE DRIJVENDE KRACHT ACHTER DIE CULTUURPOLITIEK, FRANZ PETRI – BESTAAN DE MEEST TEGENSTRIJDIGE OORDELEN. WAREN HET BESCHERMERS VAN DE BELGISCHE BEVOLKING OF GESLEPEN HANDLANGERS VAN HET NAZI-REGIME ? CONSCIËNTIEUZE ACADEMICI OF PERVERTEERDERS VAN DE WETENSCHAP ? DE VRAAG DIE IN DIT ARTIKEL WORDT GESTELD IS OF HIEROP WEL EENDUIDIGE ANTWOORDEN KUNNEN WORDEN VERWACHT. IS HET NIET MOGELIJK DAT DEZE BEZETTINGSAMBTENAREN HEBBEN GETRACHT WETENSCHAP EN POLITIEK MET ELKAAR TE VERZOENEN ? DAT ZIJ STREEFDEN NAAR CULTURELE AUTONOMIE BINNEN EEN IDEOLOGISCH PROJECT ? DAT ZIJ TROUWE DIENAARS VAN EEN MISDADIG REGIME KONDEN ZIJN ZONDER DAAROM OP MISDADIGE WIJZE DE WETENSCHAP TE VERRADEN ?

Toen het Gentse stadsbestuur in het najaar van 1940 het plan presenteerde om de Gentse binnenstad met grote verkeersassen te doorkruisen, werd dit verhinderd door het Duitse militaire bezettingsbestuur (DMB) dat zich in de lente van datzelfde jaar in Brussel had geïnstalleerd. In het maandelijks rapport aan de Duitse legerleiding stond daaromtrent het volgende te lezen : “*Diese Regelung wurde verhindert, da sie eine der schönsten Städten deutscher mittelalterlicher Baukunst erheblich beeinträchtigt hätte*”¹. Gent leek dus het ‘geluk’ te hebben zonder meer als een Duitse stad te worden beschouwd.

Twee jaar later kwam datzelfde Duitse bezettingsbestuur opnieuw in het geweer om Gentse cultuurschatten te beschermen, ditmaal tegen een bedreiging van een heel andere aard. In juli 1942 liet de Duitse Rijkskanselarij via het Ministerie van Buitenlandse zaken weten dat het Lam Gods, hét pronkstuk bij uitstek van de Vlaamse Primitieven en misschien wel van de Vlaamse schilderkunst in haar geheel, naar Berlijn diende te worden verslept. Het altaarstuk was op dat ogenblik in (relatieve) veiligheid gebracht in het Franse Pau, maar behoorde eigenlijk toe aan de Gentse Sint-Baafskathedraal. Om hun verzet te legitimeren wezen de Duitse bestuurders in Brussel erop dat een dergelijke maatregel “*starke Zweifel an die Ehrlichkeit unserer ganzen Volkstumspolitik*” zou doen rijzen. Met andere woorden, zij zou de mythe doorprikken dat de Duitse politiek erop was gericht alle volkeren – of toch minstens de ‘gezonde’, Germaanse volkeren – van Europa de kans te geven zich volop te ontplooiën. De nefaste gevolgen van een dergelijke ontmaskering, zo gingen de Duitse bestuurders verder, zouden zich

1 *Tätigkeitsberichte der Militärverwaltung für Belgien und Nordfrankreich*, 22.8.1940, 11. Ook geciteerd in : MARNIX BEYEN, *Oorlog en verleden. Nationale geschiedenis in België en Nederland, 1938-1947*, Amsterdam, 2002, p. 460, noot 9; een half jaar later werd, althans in de *Brüsseler Zeitung*, het nauw aan de *Militärverwaltung* gelieerde dagblad, milder geoordeeld over de Gentse urbanistische plannen (EMIL JOCKLE, “Grosse städtebauliche Projekte in Gent”, in *Brüsseler Zeitung*, 26.2.1941)

Duitse cultuurpolitiek 1940-1945

zeer reëel doen voelen. Immers, “*die Vertrauensvolle Zusammenarbeit mit Belgiern, die für unserer Rüstungswirtschaft von grosser Bedeutung sind*”, zou er ernstig door in het gedrang komen. Maar de maatregel zou niet alleen contraproductief zijn, hij was ook overbodig, aldus nog steeds diezelfde bezettingsbestuurders. Gent zou na de oorlog sowieso tot het Groot-Germaanse Rijk behoren, dus deed het er niet veel toe of het altaarstuk zich dáár dan wel in Berlijn bevond. Het mocht allemaal niet baten : in augustus 1942 werd de Van Eyck-tryptiek weggehaald en naar Duitsland verslept ². Het DMB had het Gentse stadsbestuur zijn wil kunnen opdringen, de *Führer* kon het dat niet.

Deze twee momentopnamen uit de geschiedenis van de Duitse cultuurpolitiek zijn illustratief voor de dilemma’s waar het DMB voor stond, maar ook voor zijn drijfveren en voor de methodes die het hanteerde. In elk geval lijken deze momentopnamen te volstaan om het beeld te nuanceren dat enkele van de hoofdrolspelers in dat bestuur na de oorlog hebben verspreid. In dat beeld verschijnen zijzelf als de idealistische beschermers van de Belgische bevolking en de Belgische cultuur tegen de nationaal-socialistische tirannie en als pleitbezorgers van een Europese verbroedering ³. Dat was overigens het imago dat de Duitse *Wehrmacht* in het algemeen lange tijd, overigens niet zonder succes, van haar eigen rol tijdens de Tweede Wereldoorlog heeft trachten ingang te laten vinden ⁴.

Uit de gegeven voorbeelden zou kunnen worden afgeleid dat het relatief gematigde en soms voor het bezette land heilzame karakter van de bezettingspolitiek niet door een principieel verzet tegen het nationaal-socialisme werd gemotiveerd, maar integendeel door een strategische optie die de nationaal-socialistische droom van een Groot-Germaans (door Duitsland geleid) Europa zou helpen verwerkelijken. De voorbeelden lijken met andere woorden te bevestigen wat verschillende onderzoekers tijdens de

2 Zie daarover : MARNIX BEYEN, *Oorlog en Verleden...*, p. 150; zie daarnaast over deze kunstroof zelf (maar zonder verwijzing naar het verzet van de *Militärverwaltung*) : JACQUES LUST & ROGER MARIJNISSEN, “De wederwaardigheden van het Lam Gods en de Nazi-cultuurpolitiek”, in *Mededelingen van de Koninklijke Academie voor Wetenschappen, Letteren en Schone Kunsten van België. Klasse der Letteren. Academiae Analecta*, nr. 52, 1992, p. 19-43.

3 Zie bijvoorbeeld Alexander von Falkenhausen (vertaling en inleiding : Philippe Dasnoy). *Mémoires d'outre-guerre (extraits). Comment j'ai gouverné la Belgique de 1940 à 1944*, Brussel, 1974; FRANZ PETRI, “Duitsland-Vlaanderen”, in JOZEF DELEU e.a. (red.), *Encyclopedie van de Vlaamse Beweging*, Tielt, 1973, p. 441-456, meer bepaald p. 452-455; FRANZ THEDIECK, “Ansprache anlässlich der Gedenkstunde für Eggert Reeder am 22. November 1960 in Bonn”, typescript in Münster, Westfälisches Landesarchiv (WLM), *Nachlass Franz Petri*, Handakten N.V.2. Het beeld van de ‘gematigde’ of ‘apolitieke’ *Militärverwaltung* wordt onder meer ook nog overgenomen door HERMAN BALTHAZAR, “België onder Duitse bezetting 10 mei 1940-8 september 1944”, in *Algemene Geschiedenis der Nederlanden*, nr. 15, Bussum, 1982, p. 29-55; EMIEL LAMBERTS, “België na 1830”, in J.C.H. BLOM & EMIEL LAMBERTS, *Geschiedenis van de Nederlanden*, Rijswijk, 1993, p. 252-307, aldaar p. 292.

4 Zie daarover, maar vooral over de recente afbrokkeling van dat beeld : HANNES HEER, “Von der Schwierigkeiten, einen Krieg zu beenden. Reaktionen auf die Aufstellung ‘Vernichtungskrieg. Verbrechen der Wehrmacht 1941 bis 1944’”, in *Zeitschrift für Geschichtswissenschaft*, nr. 12, 1997, p. 1.086-1.100.

Duitse cultuurpolitiek 1940-1945

- De middeleeuwse huizen op de Gentse Graslei werden door de Duitse autoriteiten als Duits erfgoed beschouwd. (Foto SOMA)

voorbijge jaren hebben trachten aan te tonen, met name dat de oogmerken van de *Militärverwaltung* in België in wezen niet erg verschilden van die van radicalere, door de SS gedomineerde instanties. Tussen beiden werd een voortdurende machtsstrijd uitgevochten, een strijd die samenwerking in meerdere aangelegenheden overigens niet onmogelijk maakte. De onenigheid tussen beide instanties zou veeleer door strategische dan door principiële redenen geïnspireerd zijn geweest en vooral de snelheid hebben betroffen waarmee het einddoel diende te worden bereikt ⁵. Niet minder dan de in Den Haag geïnstalleerde *Zivilverwaltung* zou het Brusselse militaire bestuur als uiteindelijk doel de inrichting van een nationaal-socialistische maatschappij hebben vooropgesteld ⁶; het zou slechts hebben gevreesd dat – om de woorden van de leider van de *Abteilung*

5 Zie in dat verband onder meer : MAURICE DE WILDE, *België in de Tweede Wereldoorlog*, 3 : *De Nieuwe Orde*, Kapellen, 1988, p. 42; ETIENNE VERHOEYEN, *België bezet 1940-1944. Een synthese*, Brussel, 1994, p. 9-10 en 419-422.

6 Het onderscheid tussen *Militärverwaltung* en *Zivilverwaltung* is met name gerelativeerd door ERNST H. KOSSMANN, *De Lage Landen 1780-1980. Twee eeuwen Nederland en België*, deel 2 : 1940-1980, Amsterdam/Brussel, 1986, p. 150-152.

Duitse cultuurpolitiek 1940-1945

Kulturwesen binnen dat bestuur Eugen Löffler te gebruiken – de verwezenlijking van dat project “*durch eine verfrühte Gesamtlösung gefährdet*” kon worden ⁷.

De twee genoemde voorbeelden zijn slechts enkele van de vele die kunnen worden aangehaald om deze stelling hard te maken. Toch mogen deze expliciete ‘bekenntnissen’ niet zonder meer tot het besluit leiden dat het voorzichtige karakter van de officiële Duitse cultuurpolitiek alleen maar door strategische overwegingen was ingegeven. Het beklemtonen van strategische doeleinden kan immers op zichzelf een strategische zet geweest zijn. Franz Petri, de hoofdverantwoordelijke voor de Duitse cultuurpolitiek in België tijdens de Tweede Wereldoorlog, wees de Belgische historicus Albert De Jonghe daar uitgerekend op na het verschijnen van diens ophefmakende studie *Hitler en het politieke lot van België*. De Jonghe had volgens Petri te weinig rekening gehouden met de context waarin verantwoordelijken van de *Militärverwaltung* bepaalde uitspraken hadden gedaan : als een “*von allen Parteistellen argwöhnlich überachtete und zum Teil offen bekämpfte Institution*” was de *Militärverwaltung* immers verplicht geweest zich om tactische redenen min of meer aan het heersende spraakgebruik aan te passen, “*auch wo sie in Wirklichkeit Ihre eigene Linie verfolgte*” ⁸. Het getuigenis van Petri is uiteraard niet vrij van zelfrechtvaardigende bedoelingen, maar verdient niettemin ernstig te worden genomen. De verantwoordelijken voor de Duitse cultuurpolitiek in België haalden het Groot-Germaanse motief immers vooral van stal wanneer het erop aankwam hun eigen oversten, of meer nog de nationaal-socialistische machthebbers in Berlijn, ervan te overtuigen dat voorzichtig diende te worden omgesprongen met de Belgische tradities of met de Belgische cultuurschatten. Dat betekende dat zij gedeeltelijk in de logica van die machthebbers moesten meestappen. Hun eigen, dieperliggende motivatie voor hun ‘cultuurbeschermende’ houding kan echter, minstens gedeeltelijk, ergens anders hebben gelegen.

De vraag naar de dieperliggende motivatie en de krachtlijnen van de cultuurpolitiek die door het DMB tijdens de Tweede Wereldoorlog werd gevoerd, kan dus opnieuw worden gesteld. Was zij louter en alleen een instrument dat alle obstakels uit de weg diende te ruimen voor de integratie van België in de Groot-Germaanse ruimte, of volgde zij ten dele ook een eigen, autonome logica ? Voor het antwoord op die vragen hoop ik in dit artikel een aantal bouwstenen aan te brengen. Daartoe is het noodzakelijk te achterhalen wat het gewicht en de functie van de cultuurpolitiek binnen het bezettingsbestuur waren en welke personen ervoor verantwoordelijk werden gesteld. De aandacht zal zich

⁷ Eugen Löffler aan majoor Gunzer, de leider van de Propaganda-Abteilung Belgien, 3.1943. SOMA, C17/ 29, archief Algemeene Tooneel Centrale. Het betrof hier een correspondentie over het lekontoneel in België, waarbij Gunzer pleitte voor de creatie een cultuurkamer naar Duits model.

⁸ Petri aan De Jonghe, 2.3.1971 (Münster, WLM, *Nachlass Franz Petri*, Handakten N.VI.2). De Jonghe had in zijn boek nochtans relatief mild geoordeeld over de *Militärverwaltung*, waarvan hij vooral de machteloosheid ten opzichte van het *Hineinregieren* van de SS had beklemtoond.

Duitse cultuurpolitiek 1940-1945

vervolgens toespitsen op de twee figuren die meer dan wie ook als de architecten van de Duitse cultuurpolitiek in België kunnen worden beschouwd : Werner Reese en vooral Franz Petri. Aangezien hun directe verantwoordelijkheid zich, behalve op het uitzetten van de algemene lijnen, vooral toespitste op de wetenschaps- en onderwijspolitiek, zijn het deze aspecten die in deze bijdrage centraal staan. De cultuurpolitieke activiteiten van andere, vaak radicalere, Duitse instanties in België zullen slechts ter sprake komen voorzover zij de politiek van DMB beïnvloedden.

I. In dienst van natie en wetenschap

In het militair bestuur, dat al sinds de winter van 1939 nauwkeurig was voorbereid en dat eind mei 1940 zijn intrek nam in Brussel, werden verschillende diensten ondergebracht met cultuurpolitieke taken. Grofweg kunnen die diensten worden onderverdeeld in twee groepen, die corresponderen met de twee functies die door de architecten van het bezettingsbestuur aan de cultuurpolitiek werden toegeschreven. Enerzijds waren er de zogenaamde ‘cultuurbeschermende’ diensten, die zich toelegden op de bescherming van archieven, bibliotheken en kunstschaten en op die manier moesten duidelijk maken dat de Duitsers niet de cultuurbarbaren waren waarvoor ze sinds de Eerste Wereldoorlog in West-Europa vaak werden gehouden. Anderzijds waren er de diensten die de Belgische

- Tijdens de Duits-Vlaamse Cultuurdagen van de Duits-Vlaamse Arbeidsgemeenschap (DeVlag) in augustus 1943 brachten de gasten een bezoek aan Brugge.
(Foto SOMA)

Duitse cultuurpolitiek 1940-1945

bevolking moesten overtuigen van het goede recht, ja zelfs van de plicht, van Duitsland om België bezet te houden. Via wetenschap, onderwijs, pers en actieve propaganda diende te worden aangetoond dat België op historische en/of etnische gronden thuishoorde in het Duitse Rijk en dat daarom een einde moest worden gesteld aan de dominante invloed van de Franse cultuur in dat land. Met deze gecombineerde doelstelling, die ook vervat zat in de twee in 1940 geschreven *Berichte über Tätigkeit und Arbeitsziele der Militärverwaltung auf dem Gebiet der Kultur*, leek de officiële Duitse cultuurpolitiek in België tijdens de Tweede Wereldoorlog nauw aan te sluiten bij degene die tijdens de Eerste Wereldoorlog op een veeleer geïmproviseerde manier was gevoerd.

Een gevolg van dit minder geïmproviseerde karakter was dat voor de concrete uitvoering van de Duitse cultuurpolitiek verantwoordelijken met een ander profiel werden gerekruteerd dan een kwarteeuw voordien. Tijdens de Eerste Wereldoorlog waren de drijvende krachten voornamelijk romantisch en idealistisch geïnspireerde intellectuelen geweest, die een meer of minder vaag visioen voor ogen stond waarin alle Germaanse ‘broedervolkeren’ – of zelfs ruimer, alle volkeren – op het Europese vasteland politiek zouden zijn verenigd⁹. De concrete leiding van de cultuurpolitieke diensten tijdens de Tweede Wereldoorlog werd daarentegen in de handen gelegd van meestal jonge, maar gereputeerde wetenschappers, die voornamelijk uit het Rijnland kwamen en toch minstens een zekere vertrouwdheid hadden met de Belgische situatie. De bescherming van de archieven werd toevertrouwd aan Georg Sante, Rijksarchivaris in Wiesbaden, die van de bibliotheken aan de katholieke Trierse stadsbibliothecaris en tekstuitgever Hubert Schiel, die van de kunstschaten aan Heinz Rudolf Rosemann, hoogleraar kunstgeschiedenis aan de technische hogeschool van Darmstadt en die van de archeologische bodemvondsten aan de Frankfurtse hoogleraar in de pre- en protohistorie Joachim Werner. Al deze figuren waren tot academische rijpheid gekomen in een periode waarin de historisch georiënteerde wetenschappen in Duitsland door het ‘volkse’ paradigma werden beheerst¹⁰. Voor West-Duitse onderzoekers had dat bijna onvermijdelijk tot gevolg gehad dat hun activiteiten werden ingeschakeld in de zogenaamde *Westforschung*: een grootschalige, wetenschappelijke, maar vanuit revanchistische motieven gegroeide, zoektocht naar sporen van Germaanse invloed in de landen ten westen van Duitsland¹¹.

9 Zie daarover de bijdrage van Ulrich Tiedau in ditzelfde nummer.

10 Zie daarover : WILLI OBERKRÖME, *Volksgeschichte. Methodische Innovation und völkische Ideologisierung in der deutschen Geschichtswissenschaft, 1918-1945*, Göttingen, 1993.

11 Zie daarover vooral : PETER SCHÖTTLER, *Geschichtsschreibung als Legitimationswissenschaft*, Frankfurt a.M., 1997; MICHAEL FAHLBUSCH, *Wissenschaft im Dienst der nationalsozialistischen Politik ? Die ‘Volksdeutschen Forschungsgemeinschaften’ von 1931-1945*, Baden-Baden, 1999; HANS DERKS, *Deutsche Westforschung. Ideologie und Praxis im 20. Jahrhundert*, Leipzig, 2001; BURKHARD DIETZ, HELMUT GABEL & GEORG MÖLICH (red.), *Griff nach dem Westen. Die ‘Westforschung’ der völkisch-nationalen Wissenschaften zum nordwesteuropäischen Raum (1916-1960)*, Münster, 2003; over de rol van Petri in de *Westforschung*, zie : KARL DITT, “Die Kulturraumforschung zwischen Wissenschaft und Politik. Das Beispiel Franz Petri (1903-1993)”, in *Westfälische Forschungen*, nr. 46, 1996, p. 73-176.

Duitse cultuurpolitiek 1940-1945

Voor geen enkele onder hen zou deze betrokkenheid bij dit door het nationaal-socialisme gepatroneerde project na de oorlog een belemmering blijken te zijn voor de verdere uitbouw van hun wetenschappelijke loopbaan.

De belangrijkste cultuurpolitieke verantwoordelijken binnen het DMB waren echter zonder enige twijfel de jonge academische historici Franz Petri en Werner Reese, die allebei uitvoerig onderzoek hadden gedaan naar de historische banden tussen Duitsland en de Lage Landen en daarvoor lange tijd in België en/of Nederland hadden verbleven. Petri had in 1937 furore gemaakt – maar ook voor controverse gezorgd – met zijn omvangrijke studie over de Frankische nederzettingen in Wallonië en Noord-Frankrijk, terwijl van Reeses hand in 1941 een niet minder indrukwekkende studie verscheen over de relaties tussen de Nederlandse gewesten en het Duitse Rijk tot en met de dertiende eeuw ¹². Al vóór het Duitse offensief in het westen hadden Petri en Reese deel uitgemaakt van de Keulse studiegroep ter voorbereiding van de bezetting van België en Nederland. Meer bepaald hadden zij hun diensten verleend aan de in de schoot van deze studiegroep opererende *Sondergruppe Student*, waarin een aantal ‘culturele experts’ werden klaargestoomd voor de inzet in de te bezetten Lage Landen. De vergaderingen van deze *Sondergruppe* gingen zelfs door in het *Deutsch-Niederländisches Institut* in Keulen, waarvan Petri in 1938 adjunct-directeur was geworden ¹³. Tijdens de bezetting werden de twee historici aangesteld als ‘referendarissen’ voor onderwijs, wetenschap en cultuur en zetten zij, in een harmonieuze samenwerking die Petri naderhand graag zou bezingen, de krijtlijnen voor de Duitse cultuurpolitiek in België uit. Toen Reese in juni 1941 plots overleed, werd hij (met enige vertraging) vervangen door de bij Petri gepromoveerde historicus Fritz Textor. Vanaf dat ogenblik werd Franz Petri de onbetwiste vormgever van de Duitse cultuurpolitiek in België (al bleef de ambtenaar Eugen Löffler officieel het diensthoofd van de zogenaamde *Kulturabteilung*) en zowat de ideoloog van het DMB ¹⁴. Dat was des te meer zo naarmate de andere cultuurpolitieke tenoren van het eerste uur, samen met de diensten waarvoor zij bevoegd waren geweest, van het toneel verdwenen. De ontwikkelingen aan het front verkleinden immers zienderogen de bereidheid van de Duitse legerleiding om niet direct “*kriegswichtig*” geachte activiteiten – zoals een cultuurpolitiek – te ondersteunen ¹⁵.

12 Zie respectievelijk : FRANZ PETRI, *Germanisches Volkserbe in Wallonien und Nordfrankreich. Die fränkische Landnahme in Frankreich und den Niederlanden und die Bildung der westlichen Sprachgrenze*, Bonn, 1937, en WERNER REESE, *Die Niederlande und das deutsche Reich*, dl. 1 : *Die Niederlande im Reich von den Anfängen bis ins 14. Jahrhundert*, Berlijn, 2de dr., 1942.

13 Zie : ETIENNE VERHOEYEN, *De Sondergruppe Student*, niet gepubliceerde tekst, 2002. Met dank aan de auteur, die mij deze tekst ter inzage gaf.

14 Niet zonder reden gaat Derks (HANS DERKS, *Deutsche Westforschung...*, 105, n. 42), ervan uit dat Petri's invloed in België *de facto* groter was dan die van Seyss-Inquart in Nederland.

15 Zie : CARLO LEJEUNE, *Die deutsch-belgischen Kulturbeziehungen 1925-1980. Wege zur europäischen Integration ?*, Keulen, 1992; MARNIX BEYEN, *Oorlog en Verleden...*, p. 98-99.

Duitse cultuurpolitiek 1940-1945

- Franz Thedieck, tot april 1943 als *Generalreferent* de belangrijkste directe medewerker van *Militärverwaltungschef* Eggert Reeder, wilde de politieke maatregelen baseren op de resultaten van de historische wetenschap. (Foto SOMA)

Duitse cultuurpolitiek 1940-1945

De cultuurpolitiek van het bezettingsbestuur was dus, zoveel is duidelijk, in handen van personen met een uitgesproken wetenschappelijke profilering. Franz Thedieck, een van de belangrijkste architecten van het DMB, bekemtoonde een maand voor de bevrijding zelfs dat hij Petri en Reese speciaal had aangeworven om “*uns vom Anfang an in unserer volkspolitischen Arbeit auf die Erkenntnisse der historischen Wissenschaft zu stützen*”¹⁶. De katholieke en gematigde Thedieck, die zelf in 1943 onder druk van de SS het militair bestuur moest verlaten, stelde het met andere woorden voor alsof de bezettingspraxis zich had geschikt naar de bevindingen van de objectieve historische wetenschap. Meer zelfs, de hele bezettingspolitiek was erop gericht geweest een wetenschappelijk verantwoorde etnische ordening te creëren en daarmee een terugkeer naar een aloude, authentieke toestand mogelijk te maken. Ook Petri zelf heeft tijdens en na de oorlog steeds staande gehouden dat de politiek in zijn optreden als cultuurreferent ondergeschikt was aan de wetenschap. Dit beeld van de integere – en dus ‘apolitieke’ – wetenschapper paste in zijn ruimere voorstelling van de *Militärverwaltung* als de beschermer van de Belgische bevolking tegen de extremistische nazi-instanties. In tegenstelling tot hemzelf zouden die instanties de wetenschap wel dienstbaar hebben gemaakt aan hun imperialistische oogmerken. Voor de verspreiding van deze voorstelling kreeg Petri onder meer de steun van de toonaangevende Nederlandse historicus Pieter Geyl en van zijn eigen leerling en opvolger Horst Lademacher¹⁷.

Dat wetenschap en politiek zich in de realiteit van de cultuurpolitiek heel anders tot elkaar verhielden dan in dit door Thedieck en Petri geschetste ideaalbeeld, is met de nodige vurigheid benadrukt in een aantal recente werken over de *Westforschung*. Voor de Duitse historicus Peter Schöttler en de Nederlandse socioloog Hans Derks was dit hele project – dat afstraalde op de cultuurpolitiek in het bezette België – niets anders dan de pseudo-wetenschappelijke rechtvaardiging van een imperialistische politiek. Beiden verwezen uitvoerig naar het “geval Petri” om hun stelling te illustreren¹⁸. Zij kenden daarbij niet alleen veel gewicht toe aan het feit dat deze in 1937 lid was geworden van de NSDAP en aan de contacten die hij ook nog tijdens de bezetting met leden van de SS had onderhouden, maar ook aan passages uit zijn publicaties die gemakkelijk als uitingen wetenschappelijk annexionisme konden worden beschouwd. Vooral Derks gaat zeer ver in zijn beschuldigingen aan het adres van Petri. Voor hem was Petri niets meer dan een infiltrant van de SS in de *Militärverwaltung*, en was zijn wetenschappelijk discours er dan ook alleen maar op gericht zijn politieke doeleinden te verdoezelen. Bij

16 Franz Thedieck aan Franz Petri, 2.8.1944 (Münster, WLM, *Nachlass Franz Petri*, map 1938-1940 : Varia).

17 Over Geyls (verborgen) steun aan Petri's visie, zie : KARL DITT, “Kulturraumforschung”, 160, n. 328; zie daarnaast : HORST LADEMACHER, “Franz Petri zum Gedächtnis”, in *Rheinische Vierteljahrsblätter*, nr. 57, 1993, p. VII-XIX.

18 PETER SCHÖTTLER, “Die historische ‘Westforschung’ zwischen ‘Abwehrkampf’ und territorialer Offensive”, in Id., *Geschichtsschreibung als...*, p. 204-262 (vooral p. 216-221); HANS DERKS, *Deutsche Westforschung...*, p. 85-127.

Duitse cultuurpolitiek 1940-1945

het onderhouden van deze mythe kon hij na de oorlog, aldus nog Derks, profiteren van de “gevaarlijke simplificatie ‘SS slecht en weermacht goed’”. Iedereen die ook maar enig geloof heeft gehecht aan dit verhaal van Petri wordt door Derks voor een naïeveling of zelfs voor een crypto-fascist versleten.

Dat zich twee zo tegenstrijdige visies over Franz Petri’s cultuurpolitieke activiteiten in België konden ontwikkelen is grotendeels te wijten aan het feit dat alle auteurs in kwestie uitgaan van een radicale dichotomie tussen wetenschap en ideologie. Bijgevolg construeren zij allen een onverzoenbaar onderscheid tussen de ‘goede’ (van ideologische smetten vrije) en de ‘geperverteerde’ (ideologische doeleinden dienende) wetenschap. Voor alle auteurs is het ook een uitgemaakte zaak dat wetenschap in SS-verband alleen maar geperverteerde wetenschap kon zijn. Het aantonen van banden met SS-instanties kan binnen die gedachtegang volstaan om iemands wetenschappelijke integriteit te verwerpen; iedere vorm van verzet tegen het *Hineinregieren* van de SS kan integendeel als een bewijs van die integriteit naar voren worden geschoven.

De vraag is nu of de relatie tussen wetenschap en politiek wel in dergelijke antagonistische termen kan en moet worden gearticuleerd. Kan de impasse niet worden doorbroken door, in de lijn van de moderne wetenschapsfilosofie en -geschiedenis, het normatieve wetenschapsbegrip te vervangen door het neutralere adagium ‘wetenschap is wat wetenschappers doen’? De normen die aan de wetenschap worden gesteld, zo is de achterliggende idee van deze perspectiefverschuiving, worden telkens opnieuw vanuit de wetenschappelijke praxis zelf gedefinieerd. Die wetenschappelijke praxis speelt zich af binnen een bepaalde maatschappelijke en politieke context, en moet zich daar onvermijdelijk tegenover positioneren. Wetenschappelijke paradigma’s zijn dan het resultaat van een dialoog tussen een naar autonomie strevend wetenschappelijk bedrijf enerzijds en de heersende ideologische premissen anderzijds. In de loop van die dialoog ontstaat doorgaans een *modus vivendi*, die het de wetenschappers toelaat binnen een bepaald politiek systeem sociaal gezag op te bouwen zonder daarom hun wetenschappelijke bedrijvigheid zonder meer aan een politieke logica te moeten onderschikken. Vooral op het terrein van de natuurwetenschappen heeft deze zienswijze gedurende de voorbije twee decennia geleid tot een genuanceerder beeld over de plaats van de wetenschap binnen het nationaal-socialistische regime¹⁹.

Ook het historisch gilde, waartoe de meeste actoren van de Duitse cultuurpolitiek in België behoorden, is recent in soortgelijke termen beschreven. De traditioneel

¹⁹ Zie onder andere : HERBERT MEHRTENS, “Das ‘dritte Reich’ in der Naturwissenschaftsgeschichte : Literaturbericht und Problemskizze”, in ID. & STEFFEN RICHTER (red.), *Naturwissenschaft, Technik und NS-Ideologie. Beiträge zur Wissenschaftsgeschichte des dritten Reiches*, Frankfurt a.m., 1980, p. 15-87, en MARGIT SZÖLLÖSI-JANZE, “National socialism and the sciences : reflections, conclusions and historical perspectives”, in ID., *Science in the Third Reich*, Oxford/New York, 2001, p. 1-36.

Duitse cultuurpolitiek 1940-1945

- Het historisch-geografisch kader van de Brusselse variant van de tentoonstelling *Deutsche Grösse* was onmiskenbaar geïnspireerd door de Belgische en Noord-Franse bezettingscontext. De *Brüsseler Zeitung* van 17 maart 1942 vermeldt de “twaalf vlaggen met de wapenschilden van de oude Nederlandse provincies en territoria”, die onder het gezag van de militaire autoriteiten in België en Noord-Frankrijk vielen. (Foto SOMA)

burgerlijk-conservatieve historische wereld in Duitsland, zo betoogden historici als Karen Schönwälder, Ursula Wolf, Peter Lambert en Hans-Erich Volkmann, liet zich niet zonder meer *gleichschalten*, maar huldigde wel een wetenschappelijk paradigma dat zich gemakkelijk met de nationaal-socialistische thesen liet verzoenen²⁰. Het aantal historici dat uit zijn academische ambt werd ontzet, was in vergelijking met andere wetenschappelijke disciplines dan ook gering²¹. Voor de schaarse joodse en/of

20 KAREN SCHÖNWÄLDER, *Historiker und Politik. Geschichtswissenschaft im Nationalsozialismus*, Frankfurt/New York, 1992, voornamelijk p. 66-89; PETER LAMBERT, “Generations of German historians. Patronage, censorship and the containment of generational conflict 1918-1945”, in MARK ROSEMAN (red.), *Generations in conflict. Youth revolt and generation formation in Germany 1770-1968*, Cambridge, 1995, p. 160-179; URSULA WOLF, *Litteris et Patria. Das Janusgesicht der Historie*, Stuttgart, 1996, p. 19; HANS-ERICH VOLKMAN, “Deutsche Historiker im Umgang mit Drittem Reich und Zweitem Weltkrieg, 1939-1949”, in Id. (red.), *Ende des dritten Reiches - Ende des Zweiten Weltkriegs. Eine perspektivische Rückschau*, München/Zürich, 1998, p. 861-911 (p. 864: “Das NS-Regime gab sich mit der Teilakzeptanz seiner Politik durch die bürgerlich-konservative Historikerschar zufrieden”).

21 Voor een volledige lijst, zie : Karen SCHÖNWÄLDER, *Historiker und Politik...*, p. 68-74.

Duitse cultuurpolitiek 1940-1945

consequent anti-nationaal-socialistische historici die het slachtoffer werden van deze 'zuiveringen', betekende de nationaal-socialistische machtsovername uiteraard een dramatische, voor sommigen zelfs een fatale wending. In zijn algemeenheid voelde de Duitse historische wereld zich er echter niet door genoodzaakt fundamenteel van koers te veranderen. De gemeenschappelijke grond waarop het nationaal-socialisme en de historische wetenschap elkaar vonden, was in de eerste plaats die van het nationalisme. Vrijwel zonder uitzondering waren de Duitse historisch georiënteerde wetenschappers tijdens het interbellum ook Duitse nationalist. Daarmee stonden zij overigens lang niet alleen. Alle objectivisme ten spijt behoorde een diepgeworteld nationalisme immers tot de kern van het negentiende-eeuwse historicistische paradigma dat de basis vormde van de geprofessionaliseerde geschiedwetenschap²². Dat historici met hun wetenschappelijke bedrijvigheid ook nationale belangen dienden, werd vóór 1940 door zeer weinigen als iets afkeurenswaardigs beschouwd. Na de nederlaag van 1918 had deze nationalistische attitude in Duitse historische kringen een sterk revanchistische en anti-Franse kleur gekregen. Het nationaal-socialisme werd door veel van deze historici gezien als de gedaante waaronder het nationalisme zich in hun tijd manifesteerde – en misschien wel moest manifesteren. Zonder daarom de nazistische ideologie in al haar onderdelen te onderschrijven konden zij om die reden toch trouwe en enthousiaste dienaren van het nationaal-socialisme worden.

Die analyse is ongetwijfeld toepasbaar op de meeste wetenschappers die in de cultuurpolitieke afdeling van de *Militärverwaltung* werkzaam waren. Op het ogenblik dat zij dienst namen in het bezettingsbestuur hadden de meeste onder hen al gedurende zeven jaar hun wetenschap beoefend onder een nationaal-socialistisch regime. Van principieel anti-nazistisch engagement was dus hoegenaamd geen sprake, maar radicale nationaal-socialisten kunnen zij geen van allen worden genoemd. Veeleer beschouwden zij zichzelf als technocraten, die hun expertise op een vanzelfsprekende manier ten dienste stelden van een regime dat in hun ogen de nationale belangen verdedigde. Daarin verschilden zij ongetwijfeld weinig van hun Nederlandse, Franse of Belgische collega's. Franz Petri zelf was weliswaar ambitieuzer en ideologisch meer bevolgen dan zijn collega's, maar ook hij steunde het nationaal-socialisme in de eerste plaats vanuit nationaal- en christelijk-regenerationistische motieven. Hij zag in Adolf Hitler niet zozeer de bringer van een nieuwe blijde boodschap, dan wel de man die een einde had gemaakt aan de chaos van het Weimar-regime, en die om die reden trouw – en tot het bittere einde – moest worden gediend²³. In dat licht beschouwd wordt zijn lidmaatschap van de NSDAP begrijpelijk als een vorm van plichtsgetrouwheid, veeleer dan als een radicaal ideologisch engagement.

22 Zie in dat verband onder meer Stefan Berger m.m.v. MARK DONOVAN & KEVIN PASSMORE, "Apologias for the nation-state in Western Europe since 1800", in STEFAN BERGER, MARK DONOVAN & KEVIN PASSMORE, *Writing national histories. Western Europe since 1800*, Londen/New York, 1999, p. 3-14.

23 Petri's houding komt treffend tot uiting in de brieven die hij kort na de machtsovername door Hitler schreef aan de Utrechtse historicus Pieter Geyl. Zie daarover: MARNIX BEYEN, *Oorlog en Verleden...*, p. 87-88.

Diezelfde plichtsgetrouwheid impliceerde ook dat Petri een post aanvaardde in het bezettingsbestuur en zijn wetenschappelijke expertise ten dienste stelde van die administratieve functie. Ondanks zijn aanvankelijke terughoudendheid achtte hij het vanzelfsprekend dat hij zijn wetenschappelijke inzichten gebruikte op manieren die het best aansloten bij het belang van de Duitse bezettingspolitiek. Opmerkelijk genoeg kwam dat erop neer dat hij al snel een historisch discours ging hanteren dat niet heel erg verschilde van het Belgisch-patriottische discours van Henri Pirenne²⁴. Om economische, militaire en politieke redenen had het Duitse bezettingsbestuur er immers alle belang bij dat de Belgische *status quo* bewaard bleef, zodat ook het bestaan van België historisch diende gelegitimeerd te worden. In de teksten die hij onder meer voor *Verwaltungschef* Reeder schreef, deed Petri geregeld een beroep op de oude voorstelling van België als een kruispunt van de Romaanse en de Germaanse cultuur, en in de toevoegingen die hij maakte bij de door het Amt Rosenberg georganiseerde tentoonstelling *Deutsche Grösse* respecteerde hij nauwkeurig allerlei gevoelige Belgische evenwichten. Vlaams-nationalistische oprispingen ging hij steeds meer indijken, zeker wanneer zij met territoriale eisen gepaard gingen. Soms moest hij daarbij de demonen bedwingen die hij door zijn eigen wetenschappelijk onderzoek had losgemaakt. Dat was met name het geval toen hij in juli 1941 de Noord-Franse priester Jean-Marie Gantois er persoonlijk van moest overtuigen dat de Germaanse nederzettingen in Noord-Frankrijk – nederzettingen waarvan hijzelf het bestaan had aangetoond in zijn wetenschappelijk werk – in werkelijkheid niet zo talrijk waren geweest dat zij een aanhechting van het gebied bij Vlaanderen (of, beter nog, bij Groot-Nederland) rechtvaardigden.

Waals-nationalistische verzuchtingen ging Petri daarentegen in de loop van de bezetting steeds meer steunen door middel van historische geschriften, althans voor zover in die verzuchtingen het Germaanse karakter van Wallonië werd erkend. Een op die wijze geformuleerd Waals nationalisme bedreigde de Belgische eenheid niet, kon haar zelfs eerder versterken, omdat het een zekere raciale eenheid tussen Vlamingen en Walen suggereerde. Bovendien bleken de Waalse rexisten de meest betrouwbare handlangers aan het Oostfront; zodat zij niet voor het hoofd mochten worden gestoten. Uitgerkend het gemak waarmee al snel afstand werd genomen van de aanvankelijke intentie een tweede *Flamenpolitik* te voeren, laat zien hoezeer de cultuurpolitieke verantwoordelijken tijdens de Tweede Wereldoorlog verschilden van hun romantische voorgangers uit

24 Vlak na de oorlog schreef Henri Liebrecht ironisch dat Petri “*ne tarit pas d’éluges sur l’enseignement de Pirenne*”, iets wat door Liebrecht zonder meer als een strategische zet van een agent van het nationaal-socialisme werd beschouwd (HENRI LIEBRECHT, *L’université de Bruxelles et la Guerre*, Brussel, 1944). Ook al voor de oorlog had Petri zich positief uitgesproken over Pirennes basisidee van België als een ontmoetingsplaats tussen de Romaanse en de Germaanse cultuur, maar had hij Pirennes unitaristische conclusies daaruit verworpen. Zie daarover: MARNIX BEYEN, *Oorlog en Verleden...*, p.88; zie bovendien FRANZ PETRI, “Belgische Idee und germanische Volkserbe. Wissenschaftliche Bemerkungen zu einer politischen Streitfrage”, in *Brüsseler Zeitung*, 1.8.1941.

Duitse cultuurpolitiek 1940-1945

- Op de tentoonstelling *Deutsche Größe*, in maart 1942 in het Brusselse Jubelpark, worden de Vlamingen geëerd die “met hunne Germaansche broeders” strijden voor een nieuw Europa. (Foto SOMA)

Duitse cultuurpolitiek 1940-1945

de Eerste Wereldoorlog. Petri en zijn collega's waren geen romantische dweepers met ideeën van stamverwantschap, maar plichtsgetrouwe ambtenaren die hun bestuurlijke taken wetenschappelijk opvatten. Anderzijds bleven Petri en zijn in de Waalse kwestie gespecialiseerde rechterhand Fritz Textor zich steeds verzetten tegen “*jede konjunktur-gemässige bedingte Übertreibung*”, waarmee hij voornamelijk de Germaanse belijdenissen van Rex-leider Degrelle en van bepaalde SS-instanties viseerde²⁵. De *Wallonenpolitik* van het DMB kan dan ook onmogelijk worden afgedaan als een zoveelste uiting van Petri's perverse strategie om de Groot-Germaanse ideologie van de SS te verwerkelijken, ditmaal ten koste van de 'Romaanse' Walen²⁶.

Petri's verweer tegen de overspannen verwachtingen van al te gretige Vlaamse en Waalse collaborateurs sproot niet alleen voort uit zijn bekommernis de politiek-militaire opties van zijn oversten niet te dwarsbomen. Evenzeer sprak hieruit de houding van iemand die “*mit Leib und Seele Wissenschaftler*” bleef en niet bereid was zijn wetenschappelijke respectabiliteit zomaar te vergooien aan het eerste het beste ideologisch project²⁷. Indien de geschriften die hij tijdens de oorlog liet verschijnen vrijwel allen zijn taak als bezettingsambtenaar dienden, dan kunnen zij op zichzelf nochtans niet als direct propagandistisch worden beschouwd. Hij bleef steeds zin hebben voor historische nuance en lijkt zelden iets te hebben geschreven wat hij niet op basis van onderzoek hard kon maken. Volgens de voor toenmalige Duitse historici geldende standaarden kunnen zijn oorlogsgeschriften niet als 'onwetenschappelijk' worden gebrandmerkt. Het criterium van de wetenschappelijkheid bleef de hele oorlog door bepalend voor de houding die Petri aannam als bezettingsambtenaar – ook in zijn contacten met SS-instanties.

Datzelfde geldt *mutatis mutandis* voor alle wetenschappers die betrokken waren bij de Duitse cultuurpolitiek in België. Meer zelfs, die bekommernis om hun wetenschappelijke respectabiliteit maakte essentieel deel uit van dezelfde nationalistische ingesteldheid die hen ook tot trouwe dienaars van het nationaal-socialisme maakte. Zij voelden zich, als dragers van de superieure Duitse wetenschappelijke traditie, belast met de missie het bezette land de weldaden van die traditie te leren kennen. In dat licht kan onder meer de ijver worden gezien die de Duitse prehistoricus en gasthoogleraar aan de Gentse universiteit Kurt Tackenberg (tevergeefs) aan de dag legde om eindelijk ook in België een

25 PETRI, “Belgische Idee und germanische Volkserbe”; over dit alles, zie bovendien MARNIX BEYEN, *Oorlog en Verleden...*, p. 117-122 en p. 172-175, en ID., “Eine lateinische Vorhut mit germanischen Zügen. Wallonische und deutsche Gelehrten über die germanische Komponente in der wallonischen Geschichte und Kultur”, in BURKHARD DIETZ, HELMUT GABEL & GEORG MÖLICH (red.), *Griff nach dem Westen...*

26 Dat wordt wel gedaan door HANS DERKS, *Deutsche Westforschung...*, p. 113-119.

27 Zie : Petri aan Trunz (rector van de universiteit van Praag), 22.8.1941 en Petri aan Anrich (rector van de universiteit van Straatsburg), 7.8.1941 (Münster, WLM, *Nachlass Franz Petri*, Handakten T.II). Uiteraard was ook de beklemtoning van de eigen wetenschappelijkheid in deze gevallen gedeeltelijk bepaald door de bestemming van de brief.

Duitse cultuurpolitiek 1940-1945

meldings- en opgravingswet voor archeologische vondsten in te voeren. Ook het beleid van de Duitse *Archivschutz* in België werd grotendeels bepaald door de wil van Georg Sante om het in internationale archivalistische kringen algemeen aanvaarde herkomst-beginsel op de Belgische archieven toe te passen ²⁸.

In de Duitse politiek ten aanzien van de Leuvense universiteitsbibliotheek trad deze bekommernis om de reputatie van de Duitse wetenschap evenzeer naar voor. Na de tweede verwoesting van deze bibliotheek in een kwarteeuw tijd overlaadde het Duitse bezettingsbestuur haar met schenkingen van Duitse boeken, niet alleen om te tonen dat Duitsers geen cultuurbarbaren waren, maar ook om ervoor te zorgen dat “*die gesamte zukünftige wissenschaftliche Arbeit in Löwen vorzüglich aus deutschen Quellen gespeist werden wird*”. Die motivatie werd minstens even sterk door wetenschappelijke superioriteitsgevoelens als door nationaal-socialistische bekeringsijver gevoed. Wanneer Petri twee jaar later aandrang op een drastische vermindering van deze boeken-schenken, werd hij opnieuw geleid door een cultuurpolitieke overweging: aangezien de Leuvense universiteit in het globale Duitse plan voor de Belgische universiteiten tot een louter theologische universiteit zou worden omgevormd, werd zij vanuit cultuur-politiek oogpunt onbelangrijk en konden de boeken beter aan andere bibliotheken worden geschonken. Tegelijk wilde een in zijn wetenschappelijke en nationale trots gekrenkte Petri met deze maatregel de Leuvense geleerden straffen, omdat zij ondanks de ruime Duitse boekenschenken sinds 1918 nog steeds een attentistische tot zelfs ronduit vijandige houding tegenover de Duitse cultuur aan de dag legden ²⁹. Bij zoveel halsstarrigheid, zo leek Petri te redeneren, diende de Leuvense wetenschap maar ten eeuwig en dage verstoken te blijven van het Duitse licht.

II. Volgens de eisen van de collegialiteit : de universiteitspolitiek

Het belang dat door de Duitse cultuurpolitieke verantwoordelijken aan academische respectabiliteit werd gehecht, wordt misschien nog het best geïllustreerd aan de hand van de Duitse universiteitspolitiek in België. In tegenstelling tot bijvoorbeeld hun collega's in Nederland, die het universiteitsleven in het bezette land grotendeels ontwrichtten door hun weinig omzichtige pogingen tot nazificatie van het hooglerarencorps, deinsden de Duitse cultuurverantwoordelijken in België terug voor maatregelen die de academische standaarden aan de Belgische universiteiten zouden laten zakken. Dat kwam onder meer tot uiting in de houding die de *Kulturabteilung* aannam tegenover de gewezen studenten van de tijdens de Eerste Wereldoorlog vernederlandste universiteit van Gent. De met het rechtsherstel van de gewezen activisten belaste Bormscommissie had voorgesteld vrijwel automatisch een diploma toe te kennen aan iedereen die aan de ‘Von Bissing-universiteit’

²⁸ Zie : MARNIX BEYEN, *Oorlog en Verleden...*, p. 149-150 en 326-328.

²⁹ Petri, rapport betreffende *Universitätsbibliothek Löwen*, 31.1.1942 (Münster, WLM, *Nachlass Franz Petri*, Handakten R.III.5).

Duitse cultuurpolitiek 1940-1945

had gestudeerd en na de oorlog zijn studies niet had verdergezet. Petri verzette zich daar ten stelligste tegen, “*weil ein solches Verfahren der hierzulande verbreiteten Behauptung Nahrung geben könnte, dass im neuen Deutschland die Wissenschaft die Magd der Politik geworden sei*”³⁰.

Diezelfde bekommernis speelde ook mee in de politiek van de *Militärverwaltung* ten aanzien van het academische korps van de Belgische universiteiten. Uiteraard steunde zij, in de gevallen waar de gelegenheid zich voordeed, de kandidatuur van Nieuwe Ordegezinde hoogleraren; zij deed echter opvallend weinig moeite om deze sympathisanten gunstig te stemmen door vacatures voor hen te creëren. De verwijdering van joodse academici en de strenge voorwaarden die werden gesteld aan de terugkeer van de in mei 1940 gevluchte hoogleraren kunnen wel als stappen in die richting worden beschouwd, maar deze maatregelen waren niet specifiek voor het universiteitsbeleid. Zij maakten veeleer deel uit van de algemene beleidsopties van het bezettingsbestuur.

In het collectieve geheugen en in de historiografie is op het vlak van de Duitse universiteitspolitiek in België vooral het conflict over de *Université libre de Bruxelles* (ULB) blijven hangen. Dat conflict gaf voedsel aan het beeld dat de Duitse bezetter ook in België een voortvarende nazificeringspolitiek had gevoerd, die wel op een fiasco moest uitdraaien. Zelfs volgens Petri's Duitse biografie Karl Ditt heeft dit conflict, dat al in november 1941 tot de sluiting van de ULB leidde, “*ein nicht wieder zu reparierender Bruch zwischen der von Petri vertretenen deutschen Wissenschaftspolitik und den belgischen Universitäten*” teweeggebracht³¹. De ambitie die Petri en Reese in hun tweede cultuurpolitieke rapport hadden vooropgesteld, was inderdaad niet gering geweest : de Brusselse universiteit zou van een ‘vrijmetselaarsbastion’ tot een “*germanisch-deutsches Bollwerk*” dienen te worden omgevormd – wat een doelbewuste nazificering leek te impliceren. Ook in april 1941 gaf het DMB in zijn maandelijks *Tätigkeitsbericht* te kennen dat het de ULB wilde transformeren tot “*einen Vorposten deutscher Einflussnahme gegenüber dem europäischen Westen*”. De concrete Duitse maatregelen die tot het conflict leidden, waren echter heel wat minder ingrijpend van karakter. In eerste instantie werd aangestuurd op een communautaire opsplitsing van de tot dan eentalig Franse instelling. Samen met de vervanging van de naar Frankrijk gevluchte en niet teruggekeerde of niet opnieuw toegelaten docenten en hoogleraren, zorgde die operatie voor een zeventigtal vacatures. Voor de invulling daarvan vroeg de Duitse commissaris voor de ULB, Ipsen, een advies aan het (Franstalige en vrijzinnige) bestuur van de universiteit. Slechts met vier van de aangeduide kandidaten kon Ipsen, ook na onderhandelingen, niet akkoord gaan. Als alternatief drong hij academici van uitgesproken nationaal-socialistische signatuur op.

³⁰ Petri, rapport in verband met “*Exgandavenses*”, 17.10.1942. Petri aan De Vleeschauer, 19.2.1942 (Münster, WLM, *Nachlass Franz Petri*, G.III.22 en R.IV.37).

³¹ KARL DITT, “*Die Kulturraumforschung...*”, p. 110.

Dat de Duitse bezettingsautoriteiten slechts vier openlijk nationaal-socialistische academici trachtten benoemd te krijgen had eens te meer veel te maken met het feit dat de cultuurpolitieke verantwoordelijken erop waren gebrand hun wetenschappelijke geloofwaardigheid te bewaren. Uitgerekend dat streven leidde ertoe dat zij enkel kandidaten in aanmerking konden nemen van wie de professorabiliteit op wetenschappelijke gronden algemeen werd erkend. De vier voorgestelde kandidaten waren in Vlaanderen echter zowat de enige nationaal-socialistische academici die min of meer aan die eis voldeden. Drie van hen hadden overigens kort tevoren al een mandaat verworven aan de Gentse Rijksuniversiteit. Het ging om de germanist Antoon Jacob, de vooral in de zestiende eeuw gespecialiseerde historicus Robert Van Roosbroeck en de archeoloog Robert De Maeyer.

De aanstelling van deze laatste op een vrije cursus in de ‘Nationale Oudheidkunde’ ging al terug tot vóór de bezetting, en het faculteitsbestuur blijkt zijn nationaal-socialistische overtuiging geen reden te hebben gevonden om zijn mandaat tijdens de oorlogsjaren niet jaarlijks te verlengen. Maar de aansporingen vanuit het Duitse bezettingsbestuur om De Maeyers vak verplicht te stellen hadden geen succes³². De cultuurpolitieke verantwoordelijken voelden blijkbaar geen aandrang om in dit geval tot dwangmaatregelen over te gaan.

De benoemingen van Jacob en Van Roosbroeck werden wél tijdens de bezetting uitgevoerd. In het geval van Jacob was de invloed van de bezetter onmiskenbaar van doorslaggevend belang. De gewezen activist, die tijdens de jaren dertig lector was geweest aan de Hamburgse universiteit, werd benoemd als vervanger van de door de bezetter uit zijn ambt onzette kunsthistoricus en socialistische senator August Vermeylen; bovendien werd hij aangeduid tegen de wil van het faculteitsbestuur, dat immers de voorkeur had gegeven aan andere kandidaten³³. Bij Van Roosbroeck lag de situatie helemaal anders : diens benoeming – eerst aan de Rechtenfaculteit en pas in tweede instantie aan de Letterenfaculteit – was immers een gevolg van de dood, in juli 1940, van de Gentse historicus De Sagher, en werd gesteund door de overgrote meerderheid van het faculteitsbestuur. Petri, die Van Roosbroeck al van voor de bezetting kende, was uiteraard verheugd met deze ontwikkeling, maar had zich er nauwelijks voor moeten inspannen³⁴. De benoeming van de Antwerpse historicus lag immers volledig in de lijn van de academische logica.

32 Zie, in dat verband : MARNIX BEYEN, *Oorlog en Verleden...*, p. 166-167.

33 Zie daarover : DIRK MARTIN, *De Rijksuniversiteit Gent tijdens de bezetting. Leven met de vijand*, Gent, 1985, p. 16.

34 Hans Derks (*Deutsche Westforschung...*, p. 114, n. 62) acht de invloed van Petri op deze benoeming veel belangrijker. De beschuldiging van “*Geschichtsfälschung*” die hij in dat verband aan mijn adres richt, zou ik als professionele eerroof kunnen beschouwen, indien zij niet zo hilarisch was. Derks staft zijn visie met wel erg weinig documenten en beweert dat hij mijn proefschrift niet ter inzage heeft gekregen terwijl hij die vraag zelfs nooit tot mij heeft gericht.

Duitse cultuurpolitiek 1940-1945

- Jef Van de Wiele, August Borms en Franz Petri (eerste rij, van rechts naar links) tijdens de openingszitting van de Duits-Vlaamse Cultuurdagen van de DeVlag op 3 augustus 1943 in de Belgische Senaat. (Foto SOMA)

Duitse cultuurpolitiek 1940-1945

Ondanks het ontegensprekelijke academische gehalte van de voorgestelde kandidaten, kon het bestuur van de ULB geen vrede nemen met deze opgedrongen benoemingen van nationaal-socialistisch georiënteerde wetenschappers. Het besloot de lessen dan ook voor onbepaalde termijn op te schorten³⁵. Eerder dan opgelucht te zijn over de opruiming van een vrijmetselaarsnest beschouwde de *Militärverwaltung* deze nieuwe situatie als “*ein Geschwür, von dem aus die Giftstoffe in die ganze wissenschaftliche Arbeit eindringen*”³⁶. Door de sluiting van de ULB hadden de Duitse bezetters immers de verdenking op zich geladen de wetenschap ondergeschikt te maken aan de politiek, wat ze nu juist ten allen prijze wilden vermijden. De cultuurverantwoordelijken van het DMB keken er dan ook angstvallig op toe dat de Brusselse academici voor hun wetenschappelijke bedrijvigheid de lokalen van de universiteit konden blijven gebruiken en zij stelden alles in het werk om ook de onderwijsactiviteiten van de universiteit opnieuw op gang te brengen. Dat zij daarbij alleen gebruik konden maken van het bestaande, grotendeels ‘onbetrouwbare’ docentenkorps, achtte Ipsen een minder kwaad³⁷. Tegelijk beseften de cultuurverantwoordelijken dat zijzelf niet de geschikte instantie vertegenwoordigden om de universiteit opnieuw op te starten. Daarom drongen zij er geregeld bij de secretaris-generaal voor Openbaar Onderwijs, de Franstalige vrijmetselaar Marcel Nyns, op aan zelf een initiatief in die richting te nemen. Nyns ontvouwde effectief een plan om de universiteit als een (tweetalige) rijksinstelling opnieuw in het leven te roepen, maar aangezien slechts de helft van de Brusselse academici zich met dit plan akkoord verklaarde, werd afgezien van verdere uitvoering³⁸. Een nieuw conflict met de Belgische wetenschappelijke wereld moest immers worden vermeden.

De bekommernis van de Duitse cultuurverantwoordelijken om de voortgang van het universitaire bedrijf én om hun academische credibiliteit belette hen dus radicale maatregelen te nemen om de Belgische universiteiten op de Germaanse wereld af te stemmen. Aangezien gereputeerde academici met sympathie voor het nationaal-socialisme in België nauwelijks te vinden waren, moesten zij in Duitsland zelf worden

35 Voor de algemene lijnen van dit verhaal, zie : DIRK MARTIN, “Les universités belges pendant la Deuxième Guerre mondiale”, in *Revue du Nord*, n 2 spécial hors-série, 1987, p. 315-336, meer bepaald 319 en 322; voor een gedetailleerder (en enigszins afwijkend) relaas, zie : MARIE-ROSE THIELEMANS, “Un commissaire allemand pour l’Université” en ANDRÉE DESPY-MEYER & GEORGES DESPY, “Le corps enseignant dans la tourmente”, allebei in *25 novembre 1941. L’Université libre de Bruxelles ferme ses portes*, Brussel, 1991, resp. p. 25-41 en 43-46 (bij mijn verwijzing naar deze laatste bijdragen in MARNIX BEYEN, *Oorlog en Verleden...*, p. 468, n. 37, is blijkbaar iets misgelopen).

36 Rapport betreffende *Sympathiebezeugung der Universität Gent für die Universität Brüssel*, 13.4.1942 (Münster, WLM, *Nachlass Franz Petri*, Handakten F.II.23).

37 Standpuntbepaling Ipsen over de ULB, 29.1.1942 (Münster, WLM, *Nachlass Franz Petri*, Handakten R.III.22).

38 Rapport in verband met bespreking met Nyns, 18.12.1941; Nyns aan Petri, 30.1.1942 (Duitse vertaling); Petri, Rapport betreffende ULB-professoren, 25.2.1942; Rapport betreffende *Sympathiebezeugung der Universität Gent für die Universität Brüssel*, 13.4.1942 (Münster, WLM, *Nachlass Franz Petri*, respectievelijk Handakten R.II.68, R.III.11, R.IV.11 en F.II.23).

gerekruteerd. Daarom investeerden de cultuurverantwoordelijken in België hun energie vooral in de uitbouw van een gasthooglerarenprogramma, dat veeleer een complement bij dan een ingreep in de bestaande universiteitsstructuur impliceerde. Met name aan de Rijksuniversiteiten van Gent en Luik werden jaarlijks een drietal Duitse gasthoogleraren uit verschillende, voornamelijk humaan-wetenschappelijk georiënteerde disciplines aangesteld. In ruil daarvoor werd aan Belgische academici de kans geboden om aan Duitse universiteiten te doceren, een kans die door slechts weinige, Duitsgezinde, hoogleraren effectief werd gegrepen. Petri liet niet na dit initiatief voor te stellen als een onderdeel van zijn “*akademische Verständigungsarbeit*”, die de oude traditie van academische uitwisselingsprogramma’s zou hernieuwen. Dat was natuurlijk niet helemaal waar, aangezien de ontvangende universiteiten in België zelf niet konden bepalen wie ze wilden uitnodigen en bovendien de financiering van deze ‘opgedrongen’ gasthoogleraren bijna integraal voor rekening van het Belgische Ministerie van Openbaar Onderwijs (en dus niet voor de thuisuniversiteit van de gastdocent) kwam.

Toch was Petri’s nadruk op het academische cachet van het gasthooglerarenprogramma niet alleen maar een strategische mystificatie. Bij de selectie van de hoogleraren voor de Belgische universiteiten werden niet zozeer ideologische dan wel wetenschappelijke standaarden gehanteerd (met dien verstande, natuurlijk, dat alle Duitse academici in Duitsland minstens passief instemden met het nationaal-socialistisch regime). De hoogleraren in kwestie hebben zich over het algemeen dan ook vrij consciëntieus aan de academische etiquette gehouden. Vooral de Luikse gasthoogleraren Walter Mönch en Theodor Kraus – respectievelijk een romanist en een historisch-geograaf – lijken er dankzij deze houding in te zijn geslaagd de aanvankelijke scepsis van hun collega’s en studenten tot op zekere hoogte te overwinnen. Typerend voor deze academische houding was de reactie van Mönch toen Petri hem vroeg om mee te werken aan een Duits verzamelwerk over de geschiedenis van Wallonië. Dit verzamelwerk moest volgens Petri wetenschappelijk opgevat zijn, hoewel toch het belang van het Germaanse element in de Waalse bevolking moest blijken. Mönch had “*sehr grundsätzliche Bedenken, sozusagen ein wallonisches Kulturprogramm zu formulieren*” en was van mening dat een dergelijke onderneming zeker niet kon uitgaan van een gasthoogleraar, “*der nach den Gesetzen der Gastfreundschaft dem Lande gegenüber verpflichtet sei, dass er über diese Dinge eben doch eine andere Meinung habe*”³⁹. Het was slechts nadat Petri had verzekerd dat de bedoeling van de bundel in de eerste plaats wetenschappelijk en dus niet propagandistisch was, dat Mönch bereid werd bevonden mee te werken aan het boek (dat er overigens nooit zou komen).

De relatief gemakkelijke integratie van Kraus en Mönch in het aanvankelijk vijandige Luikse milieu werd gretig door Petri aangehaald om het succes van zijn universi-

³⁹ Geciteerd door uitgever Diederichs (Jena) in een brief aan Petri, 20.2.1942 (Parijs, *Archives nationales*, AJ 40/15/12). Ook geciteerd in: MARNIX BEYEN, *Oorlog en Verleden...*, p. 173.

Duitse cultuurpolitiek 1940-1945

- Opnieuw Jef Van de Wiele naast *Militärverwaltungschef* Reeder tijdens de openingszitting van de Duits-Vlaamse Cultuurdagen in de Belgische Senaat. Op de tweede rij, achter Reeder, zit de door de Duitse autoriteiten benoemde professor Robert Van Roosbroeck. (Foto SOMA)

teitspolitiek te bewijzen. Deze hoogleraren waren er immers in geslaagd “*zielbewusst für Deutschland (zu) werben [...] nicht in erster Linie durch bewusste Propaganda, sondern durch die werbende Kraft die in der lebensnahen wissenschaftlichen und kulturellen Leistung als solcher liege*”⁴⁰. Dat was ook het doel dat hij vooropstelde voor het in 1942 opgerichte *Deutsches Institut in Belgien*, een instituut waar de Duitse wetenschappelijke activiteiten in België werden gecentraliseerd en waarvan uitgerekend Walter Mönch de leider werd. Tijdens de twee jaar van zijn bestaan lijkt dit instituut veeleer te hebben gefungeerd als een ontmoetingsplaats van Duitse geleerden dan als een epicentrum van cultuurpropagandistische activiteit.

Dankzij dit alles kon Petri eind mei 1944 met enige tevredenheid terugkijken op de gevoerde universiteitspolitiek: “*Im späterer Kriegeskronik*”, zo gaf hij aan, “*wird Belgien als das Land bezichnet werden müssen, in dem von allen in den Krieg verwickelten Gebieten in Europa die ruhige Arbeit der Hochschulen und der ungehinderte Fortgang des wissenschaftlichen Lebens dank dem Entgegenkommen der Militärverwaltung am wenigsten*

40 MARNIX BEYEN, *Idem*, p. 170.

*beinträchtigt worden ist*⁴¹. Die visie kan in grote lijnen ook vandaag nog door historici worden onderschreven, al was enige drang tot zelfbehoud ongetwijfeld niet vreemd aan Petri's lofzang op de eigen bestuursactiviteiten. Het Oostfront eiste immers alle krachten op waarvan het nut in de bezettingsadministraties betwijfeld kon worden. Toch was Petri's positieve inschatting van de universiteitspolitiek niet van dubbelzinnigheid gespeend. De verdienste van de *Militärverwaltung* op het wetenschappelijke terrein werd immers afgemeten aan het feit dat er weinig was veranderd. Nochtans was het oorspronkelijke doel van Petri en Reese een grondige heroriëntatie van de Belgische wetenschap en van het Belgische geschiedbeeld geweest. De universiteitspolitiek van de *Militärverwaltung* lijkt dus slechts succesrijk te zijn geweest omdat zij haar eerste doel niet bereikte. Dat Petri's oordeel toch zo positief uitviel, kan erop wijzen dat hij zijn cultuurpolitieke taak veeleer situeerde in het bijbrengen van respect voor de Duitse wetenschap en cultuur – en dus voor de superieure Duitse natie – dan wel in een directe propaganda voor het nationaal-socialistische regime.

III. Besluit

Kort na de dood van Werner Reese gaf Franz Petri in een openhartige brief aan de Berlijnse historicus A.O. Meyer een verklaring voor zijn harmonieuze samenwerking met diens jonge promovendus in het Belgische bezettingsbestuur: "*Der Verantwortung vor der germanisch-deutschen Zukunft und vor der Wissenschaft in gleicher Weise gerecht zu werden, war das höchste Ziel der Volkstums- und Kulturarbeit, die Reese und mich täglich so innig verband*"⁴². Petri weigerde met andere woorden wetenschap en politiek van elkaar te scheiden wanneer het erom ging zich te verantwoorden voor zijn bestuurlijke activiteiten. Ongetwijfeld gaf hij daarmee ook aan in welke richting het antwoord op de in deze bijdrage gestelde vraag moet worden gezocht. Of juist, misschien maakt Petri's formulering duidelijk dat de vraag in andere termen dient gesteld te worden. Niet de vraag of de Duitse cultuurpolitiek in België louter instrumenteel was dan wel een eigen, autonome logica volgde, is van belang, wel de vraag hoe de Duitse cultuurpolitiek een eigen koers kon varen *binnen* een onmiskenbaar politiek-instrumenteel kader.

Indien de door het DMB in Brussel gevoerde cultuurpolitiek een opmerkelijk gematigd karakter vertoonde, en in bepaalde opzichten zelfs de belangen van het bezette land leek te verdedigen, dan was dat in geen geval omdat de verantwoordelijken voor die cultuurpolitiek tegenstanders van het nationaal-socialisme of idealistische beschermers van een onderdrukt volk waren. Evenmin kan echter worden staande gehouden dat deze gematigde politiek alleen maar een strategisch middel was om een imperialistische politiek aanvaardbaar te maken bij de bezette bevolking. Van minstens evenveel belang

41 *Idem*, p. 169.

42 Petri aan A.O. Meyer (Münster, WLM, *Nachlass Franz Petri*, Q.III.19).

Duitse cultuurpolitiek 1940-1945

is het feit dat deze cultuurpolitiek werd bedreven door doorgewinterde wetenschappers, die met missionaire ijver de superioriteit van de Duitse wetenschap en cultuur – en dus van de Duitse natie – tentoon wilden spreiden aan de bevolking van het bezette land. Daarom bleven zij huiveren voor de directe propaganda of de roofzuchtige activiteiten waaraan andere Duitse instanties zich overgaven. Die houding was uiteraard gedeeltelijk strategisch, voorzover zij daarmee bewust wilden bijdragen tot het verwezenlijken van de Duitse oorlogspolitiek. Maar tegelijk valt op dat zij deze wetenschappelijke reflex behielden, zelfs wanneer deze vanuit direct strategisch oogpunt veeleer contraproductief leek. De cultuurpolitiek was voor hen tegelijk een nationale én een wetenschappelijke missie, en indien zij niet hadden geloofd in de wetenschappelijkheid van hun bestuurlijke activiteiten, dan zouden zij ongetwijfeld nooit zolang hebben meegedraaid in het nationaal-socialistische bezettingssysteem.

* MARNIX BEYEN (°1971) is als wetenschappelijk medewerker verbonden aan de KU Brussel. Hij onderzoekt de rol van historische en literaire representaties bij de constructie van nationale identiteiten en de evolutie van de parlementaire cultuur in West-Europa tijdens de negentiende en de twintigste eeuw. Hij publiceerde onder meer *Oorlog en Verleden. Nationale geschiedenis in België en Nederland, 1938-1947* (2002).